

O‘ZBEK ADABIYOTIDA MANSURA JANRINING GENEZESI VA SHAKLLANISH OMILLARI

Elmurodova Munisa G‘ofur qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

O‘zbek filologiyasi fakulteti doktoranti

muniselmurodova@gmail.com

Annotatsiya Ushbu maqolada mansura janrining XX asr boshlarida mustaqil maqom olgan bo‘lsa-da, uning konseptual-estetik ildizlari va lirik tabiati ko‘p asrlik tarixiy evolyutsiyaga ega ekanligi davrlar kesimida o‘rganiladi. Mansura genezisining qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, vaznli nasr, mumtoz nasr, saj’ an‘anasi, lirik-falsafiy nasr hamda jadid adabiyoti bilan aloqador jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mansuraga xos emotsionallik, ichki musiqiylik, ritmik uyushuv, sintaktik parallelizm, ritorik murojaat, lirik-falsafiy mushohada va subyektiv-hissiy ifoda kabi belgilar tarixiy manbalar asosida kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: mansura, vaznli nasr, murajjaz nasr, alliteratsiya, assonans, lirik-falsafiy nasr, pafos, saj’, sochma, nasriy she’r.

KIRISH

O‘zbek adabiyotshunosligida mansura janrini o‘rganish uzoq davrlar davomida uni sinkretik yoki parallel janrlar tarkibida tahlil qilish bilan cheklanib keldi. Biroq milliy badiiy tafakkurning taraqqiyot mantig‘i shuni ko‘rsatadiki, bugungi o‘zbek mansurasi shaklan XX asr boshlarida mustaqil maqom olgan bo‘lsa-da, uning konseptual-estetik ildizlari va lirik tabiati ko‘p asrlik tarixiy evolyutsiyaga ega.

Mansuraning genezisi, avvalo, “vaznli proza”, ya’ni vaznga solingan nasr tajribasi bilan bog‘liq. Bunday nasr boshqa nasr turlaridan ritmik uyushganligi bilan farqlanadi. “Murajjaz nasr” atamasining lug‘aviy ma’nosi ham “vaznga solingan” mazmunini anglatadi. Shu jihatdan mansura genezisini nasrning she’rlashuvi va liriklashuvi jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Maqolaning maqsadi — o‘zbek adabiyotida mansura janrining genezisi va shakllanish omillarini tarixiy davrlar asosida kuzatish hamda qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, mumtoz nasr va jadid adabiyotidagi poetik unsurlarning mansura shakllanishidagi o‘rnini ko‘rsatish.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Tadqiqot materiali sifatida qadimgi turkiy bitiktoshlar, “O‘g‘uznoma”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari, Sulaymon Boqirg‘oniyning “Boqirg‘on kitobi”,

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Xojaning “Gulzor”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”, Gulbadanbегinning “Humoyunnoma”, Ahmadiyning “So‘zlar munozarasi”, Yusuf Amiriyining “Bang va Chog‘ir”, Yaqiniyning “Oq va yoy munozarasi”, Abdurauf Fitratning “Yurt qayg‘usi” turkumi hamda Abdulhamid Cho‘lponning “Sayohatnoma” lirik qaydlari olinadi.

Maqoladagi mavjud materialni IMRAD tuzilishiga moslashtirishda tarixiy-genetik va qiyosiy-tipologik yondashuv asos qilib olindi. Tarixiy-genetik yondashuv mansura poetik belgilarining turli davrlardagi ko‘rinishlarini izchil kuzatishga, qiyosiy-tipologik yondashuv esa turli nasriy manbalardagi ritm, saj‘, tovushdoshlik, sintaktik parallelizm, lirik pafos va subyektiv-hissiy ifoda kabi umumiy jihatlarni qiyoslashga xizmat qiladi.

Tahlil davrlashtirish tamoyili asosida olib borildi: qadimgi va ilk o‘rta asrlar turkiy adabiyoti; o‘rta asrlar va mumtoz adabiyot; XX asr boshlaridagi jadid adabiyoti. Mazkur davrlashtirish maqolaning manbaviy materialida berilgan tasnifga tayangan holda saqlandi.

NATIJALAR

1. Qadimgi va ilk o‘rta asrlar turkiy adabiyotida lirik proza elementlari

VI–VIII asrlarda Turk xoqonligi hududida bitilgan yozma yodgorliklar va toshbitiklarda mansura genezisida ahamiyat kasb etadigan vaznli nasrning gaplar orasidagi hamvazlik, ya‘ni hijolar miqdorining tengligiga asoslangan turi uchraydi. Qadimgi turkiy bitiktoshlar tarixiy hujjat bo‘lish bilan birga lirik-falsafiy va ritorik pafos bilan yo‘g‘rilgan monumental prozaik matnlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bitiklarda nutq oddiy hikoya qilish shaklidan emotsional-ekspressiv shaklga o‘tadi. Bilga xoqon bitigidagi “Uza ko‘k tangri, asra yag‘iz yer qilg‘andukda, ikin ara kishi og‘li qilingmish...” satrlarida sintaktik parallelizm va ritmik pauzalar kuzatiladi. Ritorik murojaat, vasiyatnoma xarakteridagi pafos va prozaik matndagi dramatik keskinlik mansura poetikasining tarixiy ildizlarini kuzatish imkonini beradi.

“O‘g‘uznoma” epik yodgorligida prozaik bayon elementlari orasiga she‘riy vazn va ohang unsurlari singdirilgan murajjaz nasr namunalarini ko‘rish mumkin. Asardagi emotsional bo‘yoqdorlik, alliteratsiya, dostoniy tafakkurning lirik nasriy ifodaga ko‘chishi va personajlarning o‘z-o‘zini lirik ifodalashi mansura uchun muhim estetik zamin sifatida talqin qilinadi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari XI asrgacha bo‘lgan turkiy xalqlarning boy og‘zaki ijod namunalarini jamlagan qomusiy manba sifatida muhimdir. Asarda nasriy namunalar “rajaz” va “nasr” atamallari bilan beriladi. Maqollar, matallar va falsafiy xulosalarning ritmik joylashuvi, so‘z o‘yinlari hamda assonans hodisalari nasriy bayonni she‘riyatga yaqinlashtiradi. Bu xususiyatlar ixcham shaklda lirik-falsafiy ma‘no ifodalash an‘anasini ko‘rsatadi.

Sulaymon Boqirg‘oniy ijodida Alloh bilan yakkama-yakka muloqot, tavba motivlari va jazba holati yetakchilik qiladi. Hikmat va saj‘lardagi kuchli emotsionallik, ichki pauza, alliteratsiya va assonans nasriy nutqqa musiqiylik baxsh etadi. Tavba motivlari, ilohiy hayrat va sintaktik parallelizmlar nasrning she‘rlashuvi jarayonini kuzatishda muhim material bo‘lib xizmat qiladi.

2. O‘rta asrlar va mumtoz adabiyotda janriy modifikatsiyalar

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari o‘zbek mumtoz adabiyotida saj’ san’atining yuksak namunalaridan biridir. Asarda didaktik-falsafiy qarashlarni ifodalashda nasrning poetik imkoniyatlaridan keng foydalaniladi. Sintaktik parallelizmlar, musajja’ so‘zlar, maqol va aforizmlardagi saj’ nasriy nutqning ichki musiqiylikni kuchaytiradi. Asarda qat’iy aruz yoki barmoq vaznidan ko‘ra, gap bo‘laklari va fonetik to‘xtamlar orqali yuzaga keladigan ritmik uyushuv muhim o‘rin tutadi.

Xojaning “Gulzor” asarida didaktik va lirik-falsafiy nasr an‘analari davom ettiriladi. Hikoyat va rivoyatlarning lirik chekinishlar bilan berilishi, ichki qofiya va ohangdorlik nasriy matnning liriklashuv jarayonini ko‘rsatadi. Asardagi tasviriy parchalar va ritorik xulosalar mansuraning shakllanishida muhim bo‘lgan poetik unsurlarni namoyon etadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida realistik va estetik lirik nasr xususiyatlari ko‘rinadi. Tabiat, hayvonot va nabotot olami, inson portretlarining tasviri ichki latofat va badiiy aniqlik bilan beriladi. Bu jihatlar keyingi nasriy poetikada realistik detal va tasviriy aniqlikning ahamiyatini kuzatish imkonini beradi.

Gulbadanbegimning “Humoyunnoma” asarida ichki kechinmalar, oilaviy munosabatlar, ayriliq, sog‘inch va fojialar subyektiv-hissiy nigoh orqali ifodalanadi. Epistolyar va esdalik xarakteridagi tasvirlarda emotsional tonallikning kuchayishi lirik nasrning subyektivlik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ahmadiyning “So‘zlar munozarasi”, Yusuf Amiriyining “Bang va Chog‘ir” hamda Yaqiniyning “Oq va yoy munozarasi” asarlarida allegorik obrazlar, dialogik to‘qnashuv, ritmik jumlar va saj’ kabi unsurlar kuzatiladi. Yusuf Amiriy asaridagi ohangdosh va qofiyadosh birliklar nasriy nutqdagi musiqiylikni namoyon etadi. Yaqiniy munozarasida esa jonsiz predmetlarni lirik subyektga aylantirish usuli ko‘zga tashlanadi.

3. XX asr boshlarida mansuraning mustaqil janr sifatida shakllanishi

Abdurauf Fitratning “Yurt qayg‘usi” turkumi XX asr boshidagi o‘zbek adabiy jarayonida mansuraning mustaqil shakl sifatida namoyon bo‘lishini kuzatish uchun muhim materialdir. Fitrat matnlarida mumtoz saj’ning an‘anaviy shaklidan ko‘ra semantik va intonatsion urg‘u, sintaktik keskinlik, ritorik so‘roq va undovlar ustuvor. “Ey ulug‘ Turon, arslonlar o‘lkasi! Senga ne bo‘ldi?!” kabi murojaatlar mansuraning emotsional va fuqarolik pafosini kuchaytiradi.

Abdulhamid Cho‘lponning lirik nasrida lirik realizm va assotsiativ fikrlash yetakchi o‘rin tutadi. “Sayohatnoma” turkumidagi qaydlarda tabiat va inson ruhiyatining parallel tasviri, psixologik parallelizm, musiqiylik, nafis kolorit va psixologizm ko‘zga tashlanadi. Fitrat bilan bir qatorda Cho‘lpon ijodida ham sochma va nasriy she‘r shakllari uchraydi. Bu tajriba nasr va nazm oralig‘idagi badiiy shakllarning rivojini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Yuqoridagi materiallarni qiyosiy tahlil qilish mansura janrining shakllanishini birgina XX asr hodisasi sifatida emas, balki nasrning ritmik, lirik va emotsional imkoniyatlari bosqichma-bosqich kengayib borgan tarixiy jarayon sifatida ko‘rish imkonini beradi. Qadimgi bitiktoshlardagi ritmik uyushuv va ritorik pafos, “O‘g‘uznoma”dagi murajjaz nasr va alliteratsiya, Koshg‘ariy hamda Boqirg‘oniy merosidagi lirik-falsafiy qatlam, Navoiy va Xoja nasridagi saj’ va ichki musiqiylik, Bobur va Gulbadanbegim nasridagi badiiy hamda subyektiv-

hissiy tasvir, munozara janrlaridagi allegorik va dialogik qurilishlar mansura poetikasining ayrim komponentlari tarixan shakllanganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, mazkur manbalarni to‘liq shakllangan mansura namunalari bilan aynanlashtirishdan ko‘ra, ularni mansura janrining tarixiy-estetik zaminini tashkil etgan poetik tajribalar sifatida baholash ilmiy jihatdan ehtiyotkorroq yondashuv bo‘ladi. XX asr boshidagi jadid adabiyoti ana shu poetik imkoniyatlarning yangi ijtimoiy-estetik mazmun bilan uyg‘unlashgan bosqichi sifatida ajralib turadi.

Maqolaning manbaviy materialida “XX asr ikkinchi yarmi va XXI asr boshi: Janriy va tipologik renessans” nomli IV davr sarlavhasi mavjud, biroq ushbu davrga oid tahliliy materiallar va misollar keltirilmagan. Shu sababli IMRAD qayta tuzilishida bu davr bo‘yicha yangi mazmun qo‘shilmadi.

XULOSA

Mansura janrining genezisi qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlab mumtoz nasr va XX asr boshidagi jadid adabiyotigacha davom etgan poetik jarayon bilan bog‘liq. Tadqiq etilgan materiallarda vaznli nasr, murajjaz nasr, saj‘, alliteratsiya va assonans, sintaktik parallelizm, ichki musiqiylik, lirik-falsafiy mushohada, emotsional pafos, ritorik murojaat, subyektiv-hissiy tasvir va sochma kabi poetik belgilar turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Demak, mazkur unsurlar mansuraning birdaniga yuzaga kelgan janr emas, balki nasrning she‘rlashuvi va liriklashuvi jarayonida shakllanganligini ko‘rsatadi. XX asr boshlarida esa jadid adabiyoti tajribasi ushbu poetik imkoniyatlarning yangi estetik va ijtimoiy mazmun bilan birlashib, mansuraning mustaqil janr sifatida namoyon bo‘lishiga zamin yaratgan bosqich sifatida ko‘riladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Koshg‘ariy, Mahmud. Devonu lug‘atit turk. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. Rustamov, E. X. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka. – Moskva: Nauka, 1963. – S. 112–115.
3. Sulaymon Boqirg‘oniy. Boqirg‘on kitobi. – Toshkent: Yozuvchi, 1991. – B. 45–48.
4. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub // Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. T. 14. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 68.
5. Xoja. Gulzor / Nashrga tayyorlovchilar: H. Homidov, M. Aminov. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983. – B. 54–57.